

Danske reformationssalmer i kontekst

*Redigeret af Marita Akhøj Nielsen,
Simon Skovgaard Boeck og Bjarke Moe*

Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 2022

Danske reformationssalmer i kontekst

1. udgave, 1. oplag

Redigeret af Marita Akhøj Nielsen, Simon Skovgaard Boeck og Bjarke Moe

© 2022 Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og forfatterne

Alle antologiens 11 artikler har været underkastet anonym fagfællebedømmelse

Kommissionær: Syddansk Universitetsforlag

Omslag: Ida Balslev-Olesen

Omslagsbillede: Blad D 1v i *Thet cristelighe mesføembedhe*. Udgivet af Claus Mortensen. Malmø: Oluf Ulricksøn 1529

Prepress og tryk: Narayana Press

Papir: 100 g Scandia 2000 Ivory. Træ- og syrefrit, aldersbestandigt (ISO 9708 ∞)

Skrift: Minion

Bogbinder: Buchbinderei Büge

Oplag: 300 eksemplarer

Udgivet med støtte fra Carlsbergfondet og Velux Fonden

ISBN 978-87-7533-059-1

Printed in Denmark 2022

Indhold

Selskabets forord	7
Udgivernes forord	9
<i>Simon Skovgaard Boeck, Bjarke Moe og Marita Akhøj Nielsen</i>	
Indledning	11
<i>Marita Akhøj Nielsen</i>	
Paratekst i reformationstidens danske messe- og salmebøger	31
<i>Konrad Küster</i>	
Die frühen lutherischen Missalien und das geistliche Lied	71
<i>Roman Hankeln</i>	
Overgangen: fire liturgiske kilder i Danmark-Norge 1519-1573	117
<i>Árni Heimir Ingólfsson</i>	
The Reception of Hans Thomissøn's <i>Psalmebog</i> and Niels Jespersen's <i>Graduale</i> in Iceland	145
<i>Bjarke Moe</i>	
Salmesang på skrift Om forholdet mellem levende sang og musikalsk notation i reformationstidens danske salmer	167
<i>Dorthe Duncker</i>	
Salmerne i de ældste danske visehåndskrifter	195

Simon Skovgaard Boeck

»Da lidde den Herre stor spot oc skam«

Thomissøns revision af Hr. Michaels digte 227

Bodil Ejrnæs

Danske gendigtninger af Davidssalmer i middelalder og
reformationstid 253

Pil Dahlerup

Renæssancepønitense 279

Minna Skafte Jensen

Salmeparafrafer og national propaganda
To latinske digte af Hans Jørgensen Sadolin (1528-1600) 319

Axel Teich Geertinger

Reformationstidens salmemelodier i den digitale verden
Editionsfilologiske og tekniske principper og udfordringer 341

Register over de behandlede salmer 371

Paratekst i reformationstidens danske messe- og salmebøger

Af Marita Akhøj Nielsen

Abstract

Paratext in Danish Missals and Hymnbooks of the Age of Reformation

Based on Gérard Genette's definition of paratext as text and non-linguistic means that communicate a work to its receivers, the paratext of the nine Danish mass and hymn books from the period 1529-1573 is examined. The paratextual elements of this corpus are inventoried and categorised according to means of communication (verbal versus non-linguistic) and placement in the books (initial before the main text, final after and medial inside the main part). In this way, the study demonstrates that the paratext is differentiated and complex. The analysis of the communicative functions of the elements reveals how the paratext as a whole has been a central tool in the confessionalisation of the Danish population. In a diachronic perspective, the paratext reveals the changing senders of the period and their interests: during the years of conflict, a circle of religious reformers who anonymously communicated their new-found beliefs; and during the period of the state church (from 1536), partly a private actor with financial interests, partly clergy and later also secular authorities, who dictated to the population guidelines for the correct behaviour – and presumed eternal salvation.

Indledning

Om begrebet paratekst

Siden Gérard Genette i 1987 lancerede begrebet *paratekst*, har det fundet anvendelse inden for flere videnskaber (se fx Bjerring-Hansen & Jelsbak 2010). Det skyldes utvivlsomt, at begrebet imødekom et behov for en samlende betegnelse, der kunne rumme ganske forskellige typer tekst og ikke-sproglige virkemidler med den fælles funktion at kommunikere et værk til dets læ-

sere. Naturligvis havde bibliografer, bog- og litteraturhistorikere udforsket områder inden for emnet længe før Genette, men uden et overbegreb.¹

Genettes banebrydende værk bærer titlen *Seuils* 'tærskler', og metaforen skal vække associationer til læserens indgang til et værk (jf. Genette 1987). Det er da også bogens indledende tekster, der især har optaget Genette. Siden er interessefeltet blevet udvidet, ikke bare til de øvrige ledsagetekster omkring en bogs hovedtekst, men også til bogens fysiske kvaliteter (jf. McGann 1991).

Diskussionen om, hvordan *paratekst* bedst defineres, er fortsat, og der kan ikke siges at være opnået konsensus (se fx Rémi 2006, der resumerer et kollokvium om paratekst i tidlig moderne tid). Uenigheden skyldes i et vist omfang, at forskningens genstande er vidt forskellige: Mellem de tidligste bogtryk og dagens digitale udgivelser ligger en lang, kompleks udvikling.

I løbet af bogtrykkets første 150 år blev der dog fastlagt adskillige konventioner, som stadig præger den trykte bog (jf. Rémi 2006: 1). Derfor har forskningen i høj grad interesseret sig for den tidligt moderne tid, og der er publiceret en række teoretiske diskussioner og specialundersøgelser, hvoraf en del er samlet i antologierne *Die Pluralisierung des Paratextes in der Frühen Neuzeit. Theorie, Formen, Funktionen* (Ammon & Vögel 2008) og *Renaissance Paratexts* (Smith & Wilson 2011). Til de empirisk orienterede artikler føjes her en undersøgelse af et lille dansk korpus.

Om reformationstidens danske messe- og salmebøger

Undersøgelsens korpus er defineret som de ni værker, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (DSL) har publiceret på portalen salmer.dsl.dk, nemlig de ældste danske salmebøger og lutherske højmesseordninger; traditionelt betegnes de tidligste forskrifter for gudstjenesten *messebøger*, mens den yngste i titlen benævnes *graduale*. Opregnet i kortform og opstillet efter genre og udgivelsesår omfatter korpus:

---

1 Genette skelner mellem to hovedformer for paratekst: *peritekst*, som er placeret i bogen, og *epitekst*, der findes *uden for* bogen (se fx Genette 1987: 95f). I undersøgelsens korpus findes kun *peritekst* – som det er almindeligt i det 16. århundredes danske litteratur. Imidlertid har termen *peritekst* slet ikke fået samme gennemslagskraft som *paratekst*, og derfor anvender jeg dette begreb i artiklens titel og i øvrigt hele vejen igennem.

<i>Messebøger (og graduale)</i>	<i>Salmebøger</i>
Mortensen 1529	Dietz 1529
	Pedersen 1533
Ulricksøn 1535	
	Dietz 1536
Vormordsen 1539	
	Vingaard 1553
	Thomissøn 1569
Jespersen 1573	

Udgivelsen af de ni værker har været et af hovedformålene for projektet »Musik og sprog i reformationstidens danske salmesang«. Det er projektets fokus på salmesangen, der har styret udvælgelsen, og set fra den vinkel er grænsen mellem *messebog* og *salmebog* ikke ganske skarp: Messebøgerne indeholder som minimum anvisninger for højmessen med alle dens faste led, herunder menighedssalmer, og salmebøgerne aftrykker messeordninger med liturgiske retningslinjer.

For projektets formål er alle ni værker i korpus uomgængelige. Det blev overvejet at inddrage også senere tryk af de to salmebøger, der er overleveret i flere udgaver, Vingaard 1553 og Thomissøn 1569, men det måtte opgives af økonomiske grunde. Mens periodens tidlige afgrænsning giver sig selv: de ældste bevarede tryk, er dens afslutning diskutabel. Den er blevet fastsat efter de to monumentale bøger, der samler og kodificerer den ældre og den samtidige religiøse sang på dansk: Thomissøns salmebog og Jespersens graduale.

Om undersøgelsen

Konkret er genstanden de digitale udgaver på salmer.dsl.dk, der foruden translitterationer med tekstkritiske oplysninger giver adgang til faksimiler. Til alle værker er der knyttet indledninger (Moe & Akhøj Nielsen 2021a-h), som i høj grad udnyttes her, jævnsides med anden sekundærlitteratur.

Arbejdet med de ni kildeværker har overbevist mig om, at bogens materielle egenskaber i et vist omfang må betragtes som en del af parateksten – hvad også Genette var opmærksom på (fx 1987: 98), og hvad Jerome McGann kraftigt understregede (1991). Der er ikke konsensus om, præcis hvilke fysiske kendetegn der er relevante (Rémi 2006: 6), og undersøgelsen inddrager de materielle træk, som efter mit skøn har en kommunikativ funktion (s. 54-60).

Formålet med undersøgelsen er dobbelt: dels at beskrive paratekstuelle elementer i korpus, dvs. inventere dem og analysere deres funktion som led i en kommunikation fra den enkelte bogs producenter til dens intendede modtagere, dels at relatere bøgernes paratekst til periodens danske kirkehistorie.

I det følgende gennemgås først de verbale paratekstuelle elementer efter deres fysiske placering i bogen: initial, medial, final, dernæst de nonverbale elementer. Endelig indsættes parateksten i sin kirkehistoriske kontekst.

Sprogligt udformet paratekst i korpus

Initial paratekst

Inventaret af indledende paratekstelementer varierer meget i korpus, men rækkefølgen ser ud til at ligge fast:

- Titel
- Redaktør
- Adressat
- Trykplysninger
- Autorisation (officiel godkendelse)
- Indholdsoversigt
- Kalendarium (evighedskalender med helligdage)
- Kongebrev (kongens befaling til gejstligheden)
- Fortale

Titel

Alle værker bringer bogens titel på første side.² Som eksempel anføres her titlen i den ældste salmebog:

Een ny handbog/ med Psalmer oc aandelige lofsange. wddragne aff then hellige schrifft. som nw y then Christne forsamling (Gud til loff oc menniken til salighed) siunges. Med then Danske Otesang. Messe. Aftensang oc Natsang (Dietz 1529: 1r)

---

² I Pedersen 1533 mangler de to første blade.

(‘En ny håndbog, med salmer og åndelige lovsange, udtaget af den hellige skrift, som nu i den kristne menighed (Gud til lov og mennesket til salighed) synges. Med den danske morgensang, messe, aftensang og natsang’)

Genreangivelsen »handbog« med karakteristikken »ny« er det første signal til bogens potentielle køber: Her er tale om en liturgisk brugsbog, der ikke tidligere har været på markedet. I det følgende specificeres indholdet som bibelsk funderede sange til gudstjenestebrug, foruden ritualer for højmissen og de daglige andagter. Titlen anbefaler altså bogen som et nyttigt hjælpemiddel i den religiøse praksis, der både lovpriser Gud og fører den enkelte til salighed.

Denne kombination af indholdsdeklaration og anbefaling som blikfang på bogens første side er karakteristisk for korpus.

Yderligere kan sproget specificeres: »*Thet cristelighe messe embedhe paa danske*« (‘det kristelige messeembede på dansk’, Mortensen 1529: A 1r, se figur 1). Oplysningen er betydningsfuld: I reformationskampen var brugen af modersmålet i gudstjenesten et stridsemne, og sproget valget meddelte i sig selv det konfessionelle tilhørsforhold.

Titlernes længde varierer meget, men det ganske lille korpus tillader ikke at postulere en generel udvikling (jf. Bostelmann & Braun 2019).

Redaktør

Titelsiderne giver ingen forfatteroplysninger, hvad der unægtelig også ville have været vildledende, bøgernes karakter taget i betragtning. Derimod kunne man forvente en identifikation af bogens redaktør, men det sker kun i Thomissøn 1569 og Jespersen 1573, den sidste også med fremhævelse af den kongelige initiativtager bag bogen. Disse oplysninger signalerer autoritet og pålidelighed.

I 1536 beskrives den anonyme redaktørs indsats for første gang: »Nogle nye Psalmer oc Lofsange som icke till forn ere wdgangne paa Danske/ medt een Correcht oc forbedering paa then store Sangbog som er trycht y Rozstock wedt Ludowich Dyetz« (‘Nogle nye salmer og lovsange, som ikke tidligere er udkommet på dansk, med rettelse og forbedring af den store sangbog, som er trykt i Rostock ved Ludwig Dietz’, Dietz 1536: a 1r). Trods de generelle vendinger signalerer ordvalget omhu og kvalitet. Omtalen af Dietz’ ældre

Verbum Domini Mariae Junia

**Thz cristelighe me-
se embedhe paa da-
sche**

*Om at hinders
Bogell*

As

An 3 ians 1644

◁ Figur 1. Titelsiden i Mortensen 1529 (blad A 1r). Titlen i den pompøse ramme lyder: »Thet cristelighe messze embedhe paa danske« ('det kristelige messeembede på dansk'); *messeembede* er formentlig brugt specifikt om nadverritualet. Under teksten er der indsat et træsnit af en mand, som i højre hånd holder en kalk og en åben bog, mens venstre hånds pege- og langfinger er strakt frem som i velsignelsen. Kalken symboliserer nadveren, bogen rimeligvis bibelen, hvor nadverens indstiftelse fortælles, og mandens gestus den øvrige gudstjeneste. Foto: ProQuest for *Tidlige europæiske bøger* og Det Kongelige Bibliotek.

---

udgivelse som grundlag for den nye bog er dels en indholdsdeklaration, dels – mere gedulgt – en reklame for officinets produktion. Med det formål er bogtrykkerens navn fremhævet, idet det står centreret på de sidste to linjer i titelsidens spidsklumme. Det kan ikke udelukkes, at »wedt Ludowich Dyetz« skal knyttes til det efterfølgende årstal og dermed den foreliggende nye bog, men det ville bryde med oplysningstypernes konventionelle rækkefølge.

Adressat

Bogens adressat konkretiseres i begyndelsen af en enkelt titel: »Een gantske nyttelig oc alle sogneprester oc predicanter nødtørtelig Handbog« ('En meget nyttig og for alle sogneprester og prædikanter nødvendig håndbog', Vormordsen 1539: A 1r). Hermed markeres det, at bogen som helhed er en gejstlig embedsskrivelse.

Trykoplysninger

Bortset fra Mortensen 1529 har alle bøgerne faktuelle oplysninger om bogens tilblivelse på titelsidens fod: tryksted, udgivelsesår og trykker (jf. Smith 2011). De hører alle til periodens konventionelle identifikation af en bog, men i korpus er det kun Jespersen 1573, der bringer hele rækken. Udvalget af oplysninger virker i øvrigt lidt tilfældigt, hvad der i et vist omfang kan forklares ved, at fordelingen af informationer i titel og kolofon ikke lå helt fast (se s. 47f). Med de nøgne fakta får adressaten sikkerhed for bogens oprindelse.

Autorisation

Som et særkende for 1569- og 1573-bøgernes titelside bringes den vigtige oplysning, at bogen udgives med kongeligt privilegium, datidens copyright, som Henrik Horstbøll har kaldt det (1999: 286). Privilegierne var et led i den danske regerings forsøg på at styre bogproduktionen: I 1562 blev det forbudt at importere dansksprogede bøger fra Tyskland med det tredobbelte formål at sikre censuren, at værne det dansk sprog mod ukyndiges forvanskninger og at beskytte de hjemlige trykkerier (jf. Horstbøll 1999: 118f). Specielt for de liturgiske bøger gjaldt yderligere et ønske om ensretning. Da Thomissøns salmebog udkom, pålagde kongen rigets biskopper at sørge for, at den og det kommende gradual skulle forefindes i alle kirker (*Danske Kirkelove* II: 135-137) og alene anvendes ved gudstjenesterne (kongebrevet i Jespersen 1573, jf. s. 41). Med autorisationen får adressaten garanti for, at bogens indhold er i overensstemmelse med rigets officielle normer, politisk og teologisk.

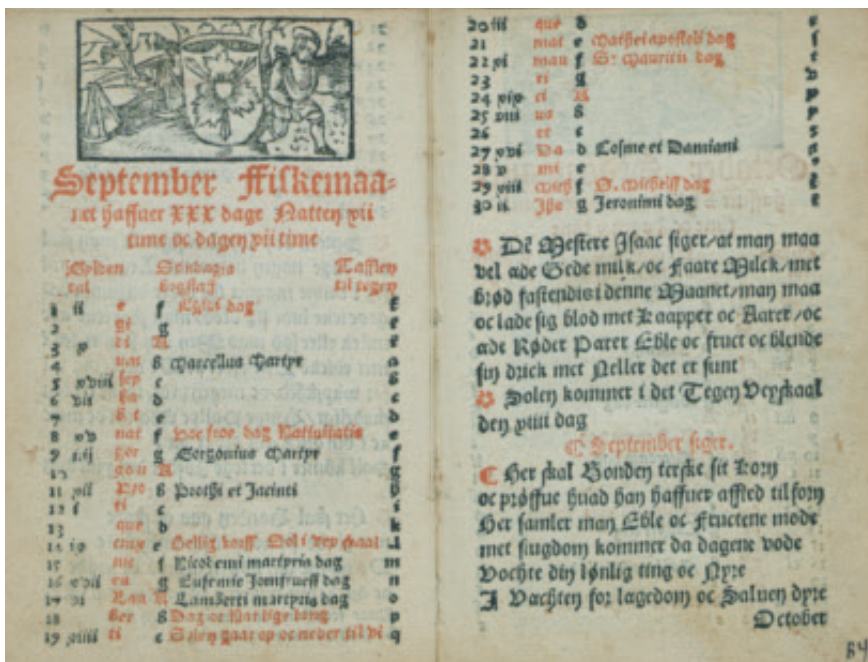
Indholdsoversigt

Kun i Thomissøn 1569 findes en indledende indholdsoversigt (blad a 2r). Den dækker bogens hovedafsnit, salmerne, som er opdelt på 20 emner og fem underemner. Hermed indplaceres hver eneste salme i et system af kirkeårets højtider og centrale lutherske dogmer, der tilsammen lægger et mønster for store og små begivenheder i det enkelte menneskes liv.

Oversigtens primære funktion er selvsagt at hjælpe læseren til at finde salmer om et emne eller en anledning. Samtidig er den et led i statskirkens konfessionalisering af befolkningen. Som den fremtræder, på én eneste side med nummerering af alle afsnit, signalerer den klarhed og orden. Den indgyder tillid til statskirkens indsigtfulde omsorg for samfundet som helhed og for den enkelte kristne i alle livets tilskikkelser. På den modstående side er Frederik II's våben afbildet, en magtfuld markering af bogens autoritative karakter (jf. s. 56).

Kalendarium

Tre af salmebøgerne, Pedersen 1533 (blad A 3r-B 7r), Vingaard 1553 (blad A 2r-C 4v) og Thomissøn 1569 (blad a 2v-c 5r), har før hovedteksten et kalendarium, dvs. en evighedskalender, der imødekommer behovet for at fastlægge kirkeårets højtider efter udgangspunktet, påskedag. Hermed videreføres en gammel tradition for at indlede liturgiske håndskrifter og

Figur 2. Opslag i Vingaard 1553 (blad B 3v-4r) med kalendarieret for september måned. Det lille billede består af tre motiver: en vægt, der symboliserer månedens dominerende stjerne-tegn, Holstens våben med nældebladet og en sædemand som billede på vintersåningen. Hermed etableres et velordnet kosmos: universet, det dansk-norske rige og befolkningens arbejde; mens første og sidste motivrække er nært knyttet til årets gang, gengiver den midterste gruppe nogle felter i Christian III's våben (se også figur 5 s. 58). Det gennemarbejdede layout afspejler verdensordenen med et klart hierarki af skriftgrader, overskuelige kolonner, farvetryk til fremhævnin og adskillelse af oplysninger, centrering, rosetter og alineategn til markering af afsnit. Foto: ProQuest for *Tidlige europæiske bøger* og Det Kongelige Bibliotek.

siden tryk med sådanne kalendarier (se nærmere Geert Andersen 1976; Andersen 1983: 25-46; Dal 1997: 34-47; Hankeln 2022). Beregningerne er ganske komplicerede, og derfor er der knyttet astronomiske vejledninger til kalendarieret.

Kalendarierets betydning var ikke begrænset til kirke- og fromhedslivet. Den gængse sammentænkning af kosmologi og medicin indebar, at månens stilling i forhold til stjerne-tegnene var afgørende for kroppens funktioner

og dermed også for de anbefalede behandlinger, særligt åreladning. Derfor indeholder de to ældste kalenderier præcise anvisninger på åreladning og mere generelle lægeråd om bl.a. kost. Thomissøn medtager ikke den type oplysninger.

Kalendariets skematiske opstilling demonstrerer i samspil med de komplicerede astronomiske udredninger universets lovmæssighed og andagtslivets faste forankring i kosmos, se figur 2. Gennem de kalenderbestemte medicinske vejledninger i 1533 og 1553 bliver også individets materielle afhængighed af de kosmiske begivenheder klarlagt. På et mere jordnært plan har kalenderiet været et salgsargument: Her får køberen et væld af nyttige oplysninger. Der er altså god grund til at omtale kalenderiet særskilt i titlen, som det sker i Vingaard 1553 og formentlig også har været det i Pedersen 1533.

Vingaard afslutter sit kalenderafsnit (blad C 4v) med et fint indrammet skriftsted: »Verbum Domini manet in eternum Esaiæ xl.«, 'Guds ord forbliver til evig tid' (Es. 40,8). Skriftstedet afrunder kalenderiets sikring af læserens timelige og åndelige velfærd ved at forankre det i Guds åbenbaring. Det fungerer som afsluttende paratekst til det mere omfattende paratekstuelle element.

Ved at fravælge de gamle medicinske belæringer koncentrerer Thomissøn kalenderiets betydning til at være det astronomiske fundament for den salmesang, der er bogens hovedanliggende. Men han tilføjer også en ny type oplysninger, mindeværdige historiske begivenheder, der nævnes under den relevante dato. Dermed indlejrer han salmerne i et bestemt historisk forløb, som afspejler et dansk-luthersk perspektiv: Af de i alt 47 historiske begivenheder i kalenderiet er 28 danske, heraf 15 lutherske, fem er tysk-lutherske, mens de resterende næsten alle falder inden for old- og middelalderkirken.³

---

3 I optællingen defineres en begivenhed som historisk, hvis kalenderen henfører den til et bestemt årstal. Den anvendte kirkehistoriske periodisering placerer oldkirken i tiden fra den første pinse til 476 (det vestromerske riges fald) og middelalderkirken i den følgende periode indtil 1517; i disse kategorier indgår ingen specifikt kirkehistoriske danske begivenheder. Begrebet luthersk inkluderer begivenheder vedr. personer, der først senere i livet bekendte sig som lutherske, fx Niels Hemmingsens fødsel 1513 (blad a 4v).

Kongebrev

I Jespersen 1573 er den første længere tekst et åbent brev fra den dansk-norske konge, Frederik II, holdt i konventionel diplomstil (titelarket blad 2v-3r). Brevet pålægger rigets gejstlige på alle niveauer udelukkende at bruge gradualets tekster og melodier efter værkets anvisninger, så den aktuelle forskellighed kan erstattes af orden. Brevet er dateret 4/8 1565.

Brevet er eksplicit et retsstiftende dokument, der autoriserer gradualet som eneste norm for de typer gudstjeneste, der beskrives i bogen, hovedsagelig højmesser på søn- og helligdage. Med sine direkte ordrer til det gejstlige embedsværk markerer skrivelsen umisforståeligt kongens ret, vilje og evne til at styre centrale områder af religionsudøvelsen. Bogens autoritative præg underbygges af afbildninger af kongen og hans våben (se s. 56).

Fortale

Alle værkerne i korpus bortset fra Ulricksøn 1535 indledes med en fortale, som det var gængs praksis (Brilkman 2019: 392; Weber 2021: 115, 126). Thomissøn 1569 bringer to, dels Luthers fortale til Johann Walters *Geystliche gesangk buchleyn* (Wittenberg 1524), dels hans egen nyskrevne.

Fortalen er bogens mest direkte henvendelse fra afsender til modtager, og den udnyttes til at meddele de centrale synspunkter. Således er fortalen i Mortensen 1529 (blad A 1v) en anbefaling af bogens nadverritual, *messeembedet*, med tilhørende ceremonier, som de bruges i Malmø i menighedens nærvær og bør bruges uden samvittighedskvaler og uden at krænke den kristelige frihed. Den knappe formulering, som her er parafraseret, kommunikerer vigtige punkter i den lutherske teologi: Ved Kristi død frigjordes mennesket fra synd og død, og i troen frigøres den enkelte fra samvittighedsangst. Sammen fejrer de kristne deres frelse i messen.

Den nære kontakt mellem fortalens afsender og adressat signaleres tydeligst i de brevformede fortaler, der indrammes af hilsener, fx »Franciscus wormordi ynsker alle retsindige oc gudfryctige Predickere oc sogneherrer NAade oc fredt aff Gudt wor fader oc Jesu Cristo wor herre« 'Frands Vormordsen ønsker alle retsindige og gudfrygtige prædikanter og sognepræster nåde og fred fra Gud, vor fader, og Jesus Kristus, vor herre' (Vormordsen 1539: A 1v). Her bindes afsender og modtager sammen i et fællesskab, der har Gud og Jesus som fundament, og dermed etableres et fortroligt rum, hvor afsenderen meddeler sine særlige grunde til at udgive bogen.

Det indebærer, at indholdet af de brevformede fortaler er meget forskelligt. For Dietz 1536 var det vigtigt at fremlægge officinets arbejde med danske salmebøger: 1529 var reelt en piratudgave, men forsvares som en service for læserne, idet den er trykt med større skrift end forgængeren, og 1536 er et tillæg, der skal sælge restoplaget af 1529 (blad a 1v-3r; se nærmere Andersen 1972). Fortalen er i sin essens bogtrykkerens reklame for dobbeltværket 1529/1536.

Videre horisont har Lundebispen Frans Vormordsens fortale i messebogen fra 1539 (blad A 1v-2r). Med den pålægger biskoppen de gejstlige i stiftet at følge bogens anvisninger - i taknemmelighed over rigets nådige og kristne konge. Fortalen deklarerer rent ud bogen som et led i statskirkens uniformering af liturgien og konfessionalisering af befolkningen.

Thomissøns fortale udvider perspektivet til salmesangen igennem hele frelseshistorien (1569: c 7r-d 4v). Sangen er det dybeste udtryk for både den enkeltes og menighedens glæde og taknemmelighed over Guds frelsende nåde. I den katolske kirke blev den ganske vist perverteret til skråleri, men med Luther har den atter fundet sin rette form og funktion, også i Danmark. På de tidligste danske salmebøger bygger Thomissøn sin egen udgave, og han gør rede for sin indsamling og udvælgelse af både melodier og tekster. Han forklarer sin ordning af salmerne, og som noget nyt i dansk sammenhæng begrundet han oplysningerne om forfattere og oversættere som garanti for overensstemmelse med den tyske lutherdom. Bogens officielle karakter fremgår af, at dens tilblivelse skyldes kongelig »beuilling oc befalning« (d 4r-v; se nærmere fx Andersen 1972: 64f; Dal 1997: 12). Fortalens budskab er klart: Den lutherske salmesang er sand kristen gudsdyrkelse i sin inderligste form.

Samme frelseshistoriske og teologiske synsvinkel anlægger Jespersens fortale, som desuden har karakter af en embedsskrivelse, hvor biskoppen på kongens foranledning pålægger den menige gejstlighed at følge bogens forskrifter (titelarket blad 3v-6v). Gradualets officielle karakter markeres ved, at fortalen er dateret på kongens fødselsdag, som det udtrykkeligt nævnes til slut.

Bortset fra Dietz 1536, der som nævnt har en speciel karakter, gengiver salmebøgerne Luthers 1524-fortale (Dietz 1529: 1v-2v; Pedersen 1533: B 7v-8v; Vingaard 1553: 1r-2r; Thomissøn 1569: c 5v-6v). I detaljer afviger oversættelserne, men Luthers hovedpointer er bevaret: Salmesangen har

bibelsk begrundelse, og den er et væsentligt led i det kristne fromhedsliv (jf. Andersen 1983: 23f; Balslev-Clausen 2004). I alle gengivelserne skabes et fællesskab mellem afsender og modtager i et solidarisk *vi*, der er genstand for Guds nåde og som følge deraf bør lovsynge ham. Den teologiske autoritet, der påberåbes, er Bibelen, mens Luther først nævnes i Thomissøn 1569 (blad c 5v). Budskabet er klart: Salmesangen er et centralt udtryk for sand kristen praksis.

Final paratekst

De afsluttende paratekstuelle elementer har været genstand for langt mindre interesse end de indledende, selvom også de er righoldige og mangfoldige (jf. Sherman 2011).

I undersøgelsens korpus er der stor variation i udformningen af bøger-nes slutning, hvor følgende elementer forekommer i vekslende rækkefølge:

Register
Trykfejlsliste
Æredigt
Efterskrift
Kolofon
Finis
Skriftsted
Privilegium

Register

Den brugervenlige konvention at bringe et register umiddelbart efter hovedteksten er fulgt i seks af de ni værker. Fire af dem er primært alfabetiske og har en rent praktisk funktion. Samme hovedsigte har også det emneopdelte register i Jespersen 1573 (blad Rr 1r-4r), men bag registrets skarpe opdeling i danske og latinske salmer kan der ligge et ønske om at skabe orden i liturgien, så hvert af sprogene bliver brugt i de rette sammenhænge (jf. Petersen 2019: 409-412). I givet fald udnyttes registrets mulighed for at styre brugeren.

Thomissøn har en helt afvigende tilgang til registret. Hans salmebog har ni afdelinger (blad Aaa 3r-Bbb 9v), indledt af en signaturforklaring.

Den første er en messeordning (blad Aaa 3r-6r), hvis karakter af re-

Register offuer den ne Bog.

* Waar her staar effter Ziffer tallit it punct (.)
da mercker det den første side paa bladdit. Men
naar der staar ij puncter effter Ziffer tallit (:)
da mercker det den anden side
paa bladdit.

I.

Om den Danske Euangeliske Messe.

Introitus.

Aff Dybsens nød raaber ieg ic. 178.

* Eller en anden danske psalme som mest Kommer
offuer Lens met høytiden eller den dags Euang-
gelio.

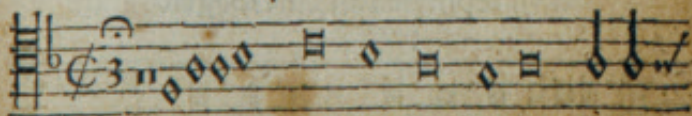
Kyrieleison.

* Fra Christi fødzels høytid indtil Kyndelmisse. 3.

* Fra paaske indtil pindzedag. 82:

* I pindzedage / oc siden om Søndagerne oc an-
dre hellige dage indtil Jull / oc effter Kyndelmisse
indtil paaske. 99:

Presten staaendis vend til Altaret /
begynder Gloria in excelsis Deo ic.
saaledis.

Alleniste Gud i Himmerig / være
Aaa iij loff

◁ Figur 3. Messeordningen i Thomissøn 1569 meddeles som finalt paratekstuel element, nemlig første afdeling af det emneopdelte register, hvis første side her vises (blad Aaa 3r). Foto: ProQuest for *Tidlige europæiske bøger* og Det Kongelige Bibliotek.

---

gister skyldes, at de anbefalede salmer ikke aftrykkes, men anføres med førstelinje og sidehenvisning (se figur 3). Det er påfaldende, at Thomissøn har valgt at placere sin messeordning i registret, altså som en art udenværk, mens messeliturgien i de ældre salmebøger står som et afsnit på linje med salmeafsnittene. Hans brud med traditionen kan tolkes som et udtryk for hans høje vurdering af den dansksprogede menighedssalme som messens hovedelement (jf. Sørensen 1969: 67-70; Mogensén 1971: 125-129); forskrifterne for dens afvikling kunne så afhandles i et register.

Efter messeliturgien følger seks afdelinger, der registrerer gendigtninger af ældre tekster: Davidssalmer, andre bibelske tekster, latinske liturgiske sange, danske katolske sange, papistiske sange, der er bragt i overensstemmelse med den lutherske lære, og endelig uddrag af Hr. Michaels digt om rosenkransen (blad Aaa 6v-Bbb 1v). I og med systematiseringen demonstrerer Thomissøn, hvordan hans salmebog indoptager den kirkelige tradition, for så vidt som den er eller kan bearbejdes til at være i overensstemmelse med Guds åbenbaring. Synspunktet ekspliciteres i indledningerne til de danske katolske sange og til Hr. Michaels værk (blad Aaa 8r-v og Bbb 1r-v). Samtidig vidner hans historiske tilgang til materialet om en helt ny lærd interesse i sangen, som er i tråd med de salmehistoriske oplysninger i fortalen og i salmeindledningerne (se s. 46).

I ottende afdeling opregnes de salmer, der indeholder flere »Lærdommer«, dvs. dogmer, og derfor kan placeres i forskellige kapitler (blad Bbb 2r-3v). Listen er altså et korrektiv til kapitelinndelingen, udtrykkeligt begrundet i praktiske hensyn.

Som sidste afdeling bringer Thomissøn et alfabetisk førstelinjeregister over salmerne. Med diskrete sigler har han markeret sine egne oversættelser og digte (forklaret i fortalen, blad d 3v-d 4r).

For en samlet betragtning er registrets første otte afdelinger en massiv

promovering af den lutherske statskirkes praksis og teori, dens liturgi og teologi – og dens position som den legitime arvtager af den kirkelige tradition.⁴

Trykfejlsliste

Efter registret har Vormordsen 1539 (blad x 4r) og Jespersen 1573 (blad Rr 4r) ganske korte trykfejlslistes. Som Sherman har påpeget, sender sådanne lister læseren tilbage til bogen (2011: 75), hvortil kan føjes, at de fungerer som garanti for producentens vedholdende bestræbelse for at levere det ypperste og hans usvækkede ansvarsfølelse over for sit værk.

Æredigt

Thomissøn 1569 har et latinsk æredigt mellem register og efterskrift. Digtet er uden parallel i korpus og afviger iøjnefaldende fra resten af bogen: Det er latinsk, trykt med antikva, underskrevet med forfatternavnet, tilmed i latiniseret form: »Andreas Seuerinus V.« (Anders Sørensen Vedel). I digtet tilbageviser Vedel en (fingeret) kritik af bogen for at indeholde ubetydelige småsager; tværtimod, siger han, udmærker den sig ved sin form, orden og dømmekraft.

Æredigtet fungerer som signal om redaktørens lærde ambitioner, der går som en rød tråd gennem bogens paratekst, fra Thomissøns fortale over salmeindledningerne i hovedteksten til flere af registrets afdelinger og her til sidst altså æredigtet. Dette paratekstuelle niveau er primært henvendt til den lærde verden og imødegår en mulig foragt for salmerne på modersmålet, helt på linje med Vedels digt.

Efterskrift

Som fortalen er efterskriften afsenderens direkte henvendelse til modtageren. De fire efterskrifter i korpus er alle meget korte.

Efterskriften i Mortensen 1529 (blad dd 3v) er holdt i første person pluralis. Den konstaterer indledningsvis, at det evangeliske messeembede nu er endt, og fortsætter med en bøn om, at Gud vil lade os bruge messeembedet og sit ord efter sin vilje og give os, hvad der er gavnligt for os. Teksten fungerer eksplicit som slutmarkør og skaber med sit inkluderende *vi* sam-

---

4 Det er Thomissøn selv, ikke bogtrykkeren, der har udformet registret, jf. »ieg« og »wi« i forklaringerne (blad Aaa 8r, d 3v-d 4r, Bbb 1r-1v).

hørighed mellem bogens producent og dens bruger, begrundet i det fælles gudsforhold. Sidestillingen af messeordningen og Guds ord implicerer, at bogen har afgørende betydning for liv og sjæl – den kraftigste anbefaling, der tænkes kan.

Med efterskriften i Pedersen 1533 (blad † 4r) er vi i en helt anden verden, udgivelsesprincippernes. Den anonyme redaktør, *jeg*, meddeler, at han ikke har ændret de danske oversættelser af salmerne i forhold til de tidligere trykte, fordi de er indsungne i befolkningen – ligesom melodierne, der følgelig ikke aftrykkes. Dog har han »mangestedis forbedret dansken«. Forsikringen om, at salmerne har bevaret deres velkendte form, skal formentlig virke beroligende på køberen, mens den sproglige forbedring skal opfattes positivt: det samme, bare bedre.

Vormordsen 1539 (blad x 4r) bringer en latinsk efterskrift, der præciserer bogens indhold som ritualerne i Skåne stift. Konventionelt bedes om overbærenhed med fejl og mangler. Inden det afsluttende »Vale« (‘lev vel’) får gejstligheden løfte om endnu en nyttig udgivelse fra den omsorgsfulde biskop. Sprogvalget signalerer intern gejstlig kommunikation, og dermed følges linjen fra titel, fortale og register.

Efterskriften i Thomissøn 1569 (blad Bbb 10r) er, signeret og dateret, eksplicit bogtrykkerens henvendelse til læseren, der oplyses om redaktørens fremragende arbejde, bogtrykkerens store indsats og den fromme hensigt bag værket: Guds ære, kirkens opbyggelse og de fromme kristnes gavn. Altså en utilsløret anbefaling af bogen.

Kolofon

Umiddelbart ville man forvente, at alle bøgerne havde kolofon, men den mangler i tre. I Mortensen 1529 er sidste blad tabt og dermed formentlig kolofonen. For Dietz’ salmebog 1536 er der den gode forklaring, at værket er tænkt som første del af en nyudgave af Dietz’ ældre salmebog (se s. 35-37). I Jespersens tilfælde kan udeladelsen skyldes, at de vigtigste oplysninger er givet på titelsiden (se s. 37).

Konventionelt gives der fire oplysninger i kolofonen: tryksted, bogtrykker, udgivelsesdato og -år. Alle forventninger er opfyldt i Dietz 1529 og Vormordsen 1539, mens trykkerens identitet ikke meddeles i Pedersen 1533 og Ulricksøn 1535 og den præcise dato savnes i Vingaard 1553 og Thomissøn 1569.

Generelt fungerer kolofonens tørre fakta om bogens afsender som troværdige garantier for dens autenticitet.

Finis

Det latinske *finis* 'slutning' var kendt som slutmarkør i håndskriftkulturen og blev overtaget af bogtrykkerne (jf. Sherman 2011: 71-73). I undersøgelsens korpus er denne funktion svækket, idet ordet ikke bruges som absolut sluttekst de to steder, hvor det forekommer som final paratekst, men står lidt før: i Mortensen 1529 (dd 3v) inden efterskriften, i Vormordsen 1539 (x 4r) inden kongevåbnet og det afsluttende skriftsted.

Skriftsted

Sidste side af Vormordsen 1539 prydes af den dansk-norske konges våben (se s. 56), og derunder afrunder et skriftsted (1. Kor. 14,40) hele bogen: »Omnia decenter et secundum ordinem fiant« ('alt skal gå sømmeligt og ordentligt til'). Det er en velvalgt afslutning på Vormordsens biskoppelige anvisninger for gudstjenesten.

Privilegium

Thomissøn 1569 har som sin allersidste tekst forsikringen om det kongelige privilegium, der blev annonceret allerede på titelsiden med ganske samme ordlyd. Hermed omslutter den kongelige nåde bogen fra først til sidst.

Medial paratekst

Bøgernes hoveddel er præget af tekster, der skal vejlede og styre læserens brug af hovedteksten, og det er oplagt at opfatte dem som led i parateksten (jf. Smith & Wilson 2011a: 6). I modsætning til de initiale og finale paratekstuelle elementer er afgrænsningen af den mediale paratekst, som den her kaldes efter sin fysiske placering i bogen, undertiden diskutabel. Det gælder i høj grad reformationstidens salme- og messebøger, hvor hovedteksten består af mange, til dels adskilte tekstdele: salmer, ritualer, anvisninger. I tvivlstilfælde har jeg lagt funktion og form til grund for afgørelsen.

Seks af de ni undersøgte værker indeholder noder. I vidt omfang er (dele af) teksten trykt direkte under nodelinjen, et udtryk for, at tekst og node er blevet opfattet som uløseligt forbundne. Derfor anses noderne her for led i hovedteksten (se nærmere Moe 2020, 2021).

Derimod er tekstindledningerne her opfattet som paratekstuelle elementer. Ganske vist er salmerne i tiden før Thomissøn 1569 oftest blevet overleveret sammen med en kort indledende tekst. Eksempelvis introduceres salmen »Gud Fader udi Himmerig« med ordene »The. x. Guds budord/ som lærer oss alt thet wÿ ere Gud plictige« 'De ti Guds bud, som lærer os alt det, vi er forpligtet til over for Gud'. Indledningen er her citeret efter Dietz 1529: 60v, og den genfindes ordret identisk i Pedersen 1533: 43r og Vingaard 1553: 91vII, samt let varieret Mortensen 1529: dd 1v og Vormordsen 1539: H 1v. Det kunne tale for at opfatte komplekset introduktion + salmetekst som hovedtekst. Men introduktionen har udpræget paratekstuelle funktioner som hjælp til at få overblik, til at finde den ønskede salme og til at forstå den, og det har været afgørende for, at den her behandles som paratekst.

I korpus findes fire kategorier medial paratekst:

- Afsnitmarkering
- Tekstindledning
- Klummetitel
- Marginalnote

Afsnitmarkering

Syv af de ni bøger er inddelt i større afsnit, verbalt markeret med afsnitoverskrift; kun Mortensen 1529 og Dietz 1536 savner en sådan strukturering.

Før Thomissøn 1569 virker salmebøgernes afsnitinddeling ikke gennemtænkt. De er alle – ligesom messebøgerne – udsprunget af den reformatoriske bevægelse i Malmø (se Mogensen 1973) og kan betragtes som led i en tradition, hvor hver salmebog overtager det foreliggende materiale og tilføjer nye salmer, undertiden indplaceret blandt de ældre, men ofte anbragt til sidst (se Andersen 1972, 1983).

Som et særligt afsnit indgår en messeordning, der er placeret blandt salmerne og markeret med en overskrift (Dietz 1529: 47r; Pedersen 1533: 59r; Vingaard 1553: 97vII).

I øvrigt er nogle salmer grupperet under overskrifter, der bestemmer deres brug, fx »Til afftensang« (Dietz 1529: 7v), eller deres proveniens: »Tesse efterfølgende tre sange ere vdtagne aff thet Swenske Exemplar« ('Disse efter-

følgende tre sange er uddraget af det svenske eksemplar, blad 62r). Foruden proveniens kan hensigten omtales:

Disse gamle Sange haffue wi antegnet At huer maa see/ at der haffuer verit fromme Christne mit vdi den blindhed oc vildfarilse som wi vore vdi Och haffue dog verit opholdne vid Gudz naade vdi Christi sande bekendelssse.

'Disse gamle sange har vi anført for, at enhver kan se, at der har været fromme kristne midt i den blindhed og vildfarelse, som vi var i [dvs. den katolske lære], og [de] har alligevel ved Guds nåde været fastholdt i den sande bekendelse af Kristus' (Vingaard 1553: 9r-9v).

Thomissøn 1569 gennemfører et fast princip for afsnitoverskrifter: Her bruges indholdsoversigtens emner og underemner.

I messebøgerne fra 1530'erne markerer afsnitoverskrifterne de forskellige ritualer, bl.a. brudevielse (Ulricksøn 1535: C 4v), ligesom de omfattende afsnit med fællesbønner (kollekter) og indledninger til nadverritualet (præfationer) i 1539 er markeret med overskrifter (fx blad O 2v).

Jespersens graduale er hovedsagelig inddelt efter kirkeåret, og hver søn- og helligdag er klart markeret med en overskrift, dagens eller festens navn. I afsnittene om gudstjenester uden fast placering i kirkeåret tjener lejlighedens navn som overskrift, fx »Om odens dags ('onsdags') Bede dage« (s. 427).

I mange tilfælde markeres slutningen af et afsnit ikke, hvad der er uproblematisk i stramt strukturerede sammenhænge som gudstjenesteordningerne, men forårsager uklarhed i de løst opbyggede salmesamlinger før Thomissøn.

Primært fungerer afsnitoverskrifterne selvsagt som orienteringspunkter for brugeren. Desuden kan afsenderen fastlægge en norm for teksternes brug og oplyse om sine bevæggrunde eller kilder. Det sker undertiden i de tidlige salmebøger, men generelt er de præget af en tilsyneladende uensureret inkorporering af forskellige traditioner i den store fællesmængde til fri afbenyttelse. I Thomissøn 1569 og Jespersen 1573 indplaceres alle elementer i et velordnet univers med anvisning på deres brug – statskirken har styr på det hele.

Tekstindledning

Det er almindeligt at markere begyndelsen af et messeled og en salme med en indledning. I korpus gennemføres denne praksis næsten konsekvent, i Ulricksøn 1535 dog kun sporadisk.

I gudstjenesteordningerne før Thomissøn 1569 fungerer de gamle græsk-latinske liturgiske betegnelser som den hyppigste tekstindledning, fx »Credo« ('Jeg tror', Mortensen 1529: C 1v), undertiden ledsaget af en dansk forklaring, bl.a. »Confiteor | En korth bekiændilsze y gudz ansycth« ('Jeg bekender. En kort bekendelse for Guds ansigt', blad A 2r).⁵ Overskrifterne ekspliciterer den vidtgående liturgiske kontinuitet fra middelalderkirken til den nye konfession, hvor hovedsagelig nadverritualet måtte omformes gennemgribende af teologiske grunde (se Sørensen 1969: 62-76). Overskrifterne giver selvsagt både den gejstlige og den læge bruger et praktisk overblik – de gør det nemt at følge gudstjenestens gang – samtidig med, at de indgyder tryghed: Den vante orden er næsten bevaret.

Anderledes med menighedssalmerne, som får en langt mere central funktion i den lutherske liturgi end i den middelalderlige. Det afspejles i salmeindledningerne, der ofte giver en bredere introduktion som til Luthersalmen »Nu bede vi den Helligånd«: »En laaffsang som syungis faare predicken met huilcken christen kirke christi brudh paa kaller then hellighands naadhe syunghendis *meth* hiertens begieringh« ('En lovsang, som synges før prædikenen, med hvilken den kristne kirke, Kristi brud, påkalder Helligåndens nåde, idet de synger med hjertets begær', Mortensen 1529: C 2v). Den ret korte tekst rummer flere meddelelser: Afsenderen instruerer i den praktiske brug af salmen, samtidig med at han underviser i den nye konfessions teologi og fremholder dens ideal for menighedens adfærd: den emotinelt engagerede fællessang.

Disse centrale funktioner kan suppleres af fx kildeoplysninger. Særligt er de gendigtede Davidssalmer forsynet med nummer og latinske begyndelsesord, der godtgør teksternes bibelske autoritet (fx Dietz 1529: 24r). To middelalderlige danske viser indlemmes i den luthersk salmesang, efter at der er sikret overensstemmelse med den nye konfessions lære: »O Jesu bold med meget vold« introduceres som »Maria bold christelige foruent oc Corrigerit Christo til loff« ('Maria bold kristeligt ændret og korrigeret

---

5 Lodret streg i citater markerer linjeskift.

til lovprisning af Kristus, Pedersen 1533: 37v). Korrektionen består i at udskifte Maria med Kristus (tilsvarende blad 106r). Fra og med Pedersen 1533 bringes alternative oversættelser, og de relateres indbyrdes, fx »Den samme sang anderledis fordansket« (blad 69r). Det er formentlig forskellige lokale traditioner, der hermed tages hensyn til.

Som nævnt er salmeindledningerne indtil Thomissøn 1569 som hovedregel overleveret sammen med den enkelte salmetekst. Det er helt uvist, hvem der har forfattet disse paratekster.⁶

Thomissøn følger den indarbejdede praksis for salmeindledning, men forfatter selv nye indledninger, der følger fastere skabeloner end tidligere. Mest slående er alle sange i hans værk tilknyttet melodier, enten i form af henvisninger i indledningen eller ved noder i selve hovedteksten. Det er et afgørende vigtigt signal om, at en salme består af to ligeværdige komponenter, toner og ord. Generelt bringer han markant flere oplysninger om forfatter og oversætter end de ældre salmebøger, og enkelte indledninger nærmer sig lærde udredninger:

VIII. Naar Tegn ere skeed i Maane oc Soel/ Siungis lige som/ Synden gjør Mennisken blind oc lam/

* Denne sang er tagen aff den Bog som Her Michel sogne prest i Odensee til S. Albani kircke/ screff om Jomfru Marie Psaltere/ til Dronning Kirstine/ Aar etc. 1496.

‘8. Når der er sket tegn i måne og sol. Synges ligsom Synden gør mennesket blind og lam.

* Denne sang er taget fra den bog, som Hr. Michael, sognepræst i Odense ved Sankt Albani kirke, skrev om jomfru Marias salmesamling [rosenkransen] til dronning Christine år osv. 1496’ (blad 366r).

Sådanne tekstindledninger er koordineret med registret og indgår i paratekstens lærde niveau (se s. 46).

Jespersen 1573 er ikke mindre systematisk end Thomissøn 1569, men her er tekstindledningerne fokuseret på den praktiske brug i gudstjenesten.

---

6 Se også Dahlerup 2022: 304 om den hyppige brug af afsnitindledning eller rubrik i renæssancetryk.

Derfor oplyser de om liturgisk funktion, hyppigst på latin, men ofte også med en dansk angivelse af sangens plads i messen, fx »effter Predicken« (s. 53).

Klummetitel

Som den første i korpus anvender Thomissøn 1569 klummetitel. Den er identisk med kapiteltitlerne og sammen med indholdsoversigten og afsnitoverskrifterne er den både en praktisk hjælp til læseren og en markant rettesnor for tolkningen af hver eneste salme (jf. Day 2011). Mens dispositionen af de ældre salmebøger har et tilfældigt præg (se s. 49), har Thomissøn struktureret sit værk omhyggeligt og minutiøst. Med den kongelige autorisation i ryggen har han bevidst arbejdet på at styre menighedssangen i alle livets forhold.

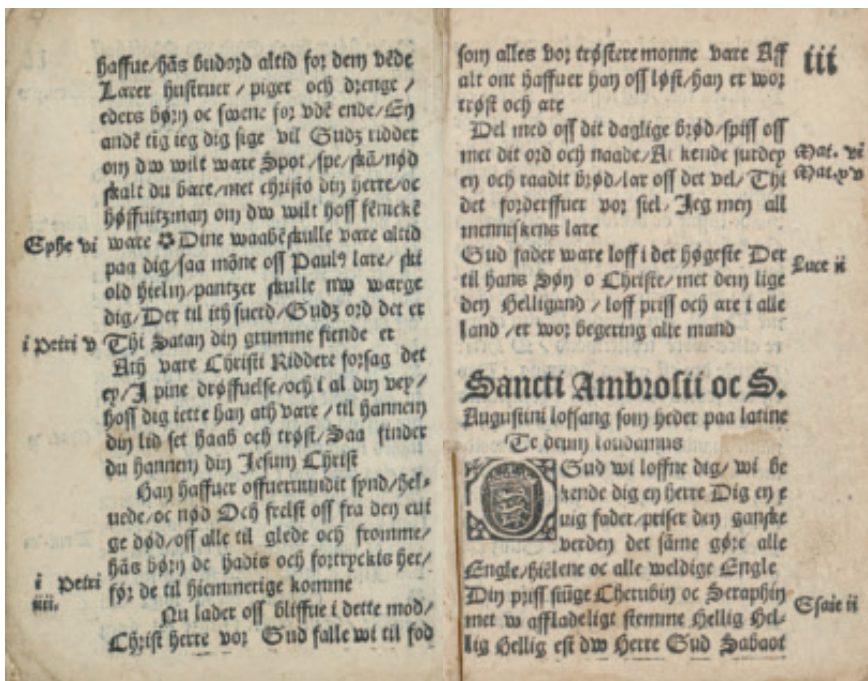
Marginalnote

Til og med 1533 er bøgerne i korpus forsynet med et massivt opbud af marginalnoter, som alle er bibelhenvisninger (se figur 4). Baggrunden fremgår af fortalen til Dietz 1529, hvor redaktørerne⁷ fortæller, at de efter bibelske forbilleder har samlet salmerne og ladet dem trykke »med then hellige schriff t wel bewernid« (‘med den hellige skrift godt beskyttet’, blad 2v). Det har krævet en stor indsats at få de mange noter placeret korrekt, men det var umagen værd, for dermed dokumenteres bogens overensstemmelse med Guds ord i Bibelen.

De bibelske marginalnoter er karakteristiske for den tidlige lutherske bevægelse og forsvinder i 1530'erne (Andersen 1972: 70 og 1983: 24; Bostelmann & Braun 2019: 161f). I de yngre bøger i korpus bevares bibelhenvisningerne i tekstindledningernes løbende tekst, mens hovedteksten næsten konsekvent står ukommenteret. Ændringen er udtryk for, at statskirkens legitimering beroede på Luthers – og dermed indirekte Bibelens – autoritet, mens de tidlige evangeliske tryk alene henholdt sig til den hellige skrift.

---

7 Eller redaktøren; fortalens afsender omtaler sig selv både som »ieg« og »wÿ«.

Figur 4. Opslag i Dietz 1529 (blad 3v-4r), som viser bogens første salme, »I Jesu navn begynde vi«. De mange marginalnoter med bibelhenviisninger er karakteristiske for den evangeliske kamptid, hvor de fungerede som garant for bogens teologisk korrekte indhold. Foto: ProQuest for Tidlige europæiske bøger og Det Kongelige Bibliotek.

Ikke-sproglige paratekstuelle elementer i korpus

Siden Jerome McGann i 1991 understregede vigtigheden af bogens materialitet som en del af parateksten (McGann 1991: 122-24), har flere boghistorikere interesseret sig for emnet (se fx Smith & Wilson 2011: 4f). I korpusværkerne er det relevant at se på:

Format
Illustration
Farvetryk
Typografi⁸

Format

I korpus tegner der sig et helt fast mønster for bøgernes format. Salmebøgerne er i det lille oktavformat, messebøgerne i den større kvart og gradualet i storformatet folio (se den forbilledligt klare fremstilling af formatsystemet i Horstbøll 1999: 275-277). Formaterne afspejler helt givet bøgernes formål og er dermed et iøjnefaldende signal til potentielle købere. Salmebøgerne var beregnet til forskellige lejligheder i kirke, skole og hjem (jf. Thomissøn 1569: d 4r).⁹ Messebøgerne var tænkt som præstens, eventuelt degnens håndbog ved kirkelige handlinger, mest i kirken, men også ved begravelser og hjemmebesøg. Gradualet var korets bog, og en hel gruppe skulle kunne læse tekst og noder på en vis afstand (se fx Sørensen 1969: 70). Det funktionsbestemte format ligger i tråd med Henrik Horstbølls undersøgelse af danske bøger i perioden 1576-1600, der konkluderer, at bogformatet er et kommunikativt middel (1999: 280-291).

Illustration

Kun den ældste messebog i korpus, Mortensen 1529, følger den ret udbredte skik at pryde titelsiden med et billede, der kunne fungere som blikfang og reklame (se fx Horstbøll 1999: 296-299; Sherman 2011: 71).¹⁰ Træsnittet viser en mand med en åben bog og en kalk i højre hånd, mens venstre hånd er formet til velsignelse (se figur 1, jf. Gierow 1979: 70f). Billedet er et signal

---

8 Som paratekstuelle elementer har man desuden nævnt bl.a. bogbind. I det omfang, bogens producent også har sørget for indbindingen, er det oplagt at se det som et led i kommunikationen med køberen. I korpus kan denne praksis kun dokumenteres for det eneste bevarede eksemplar af Dietz 1529/1536, der er bundet sammen med en andagtsbog fra samme bogtrykker, og hvis forsatsblad også er et tryk fra hans officin (se Andersen 1972: 97-105).

9 Det er karakteristisk, at Thomissøns salmebog hurtigt udkom i små, billige duodez-udgaver uden noder (Dal 1997: 37-47, der sammenfatter Jens Lysters undersøgelser; Horstbøll 1999: 289-296).

10 Titelsidens rolle som blikfang har selvsagt været vigtigst, når bøgerne solgtes uindbundet, hvad der formentlig oftest var tilfældet (Smith & Wilson 2011: 4).

om bogens liturgiske karakter med symboler for nadveren (kalken), messens tekster (bogen) og hele den velsignelsesrige handling (personens gestus).

Også på bogens sidste side trykte man gerne et billede, som det er tilfældet i de to andre messebøger. De har begge udnyttet nationale motiver. Ulricksøn 1535 har et træsnit af den danske konge foran bevæbnede mænd med det kongelige våben i forgrunden og med en latinsk overskrift, der identificerer motivet (blad F 4v, jf. Dal & Poulsen 1959: 153), og våbnet alene er trykt på rectosiden under kolofonen. Vormordsen 1539 har kongevåbnet på bogens sidste side (blad X 4v). Formentlig skal disse billeder forlene bøgerne med en autoritet, der måske nok kan tilkomme lundebispen Vormordsens bestemmelser for stiftet, men ikke Ulricksøns private arbejde, der var et indlæg i konfessionsstridighederne (jf. Bartholdy 2021: 195f om kongevåbnet i Christian III's bibel).

Med større ret udnytter de to officielle bøger Thomissøn 1569 og Jespersen 1573 kongelige motiver. Salmebogen har kongevåbnet på titelbladets versoside, og gradualets første opslag har på venstresiden et portræt af Frederik II, på højresiden kongens våben (jf. Nielsen 1923: 53-55). Hermed signaleres bøgernes politiske og sociale betydning som rigets fundament (jf. Lyster 2017: 274; Skaftø Jensen 2022: 327).

I perioden forekommer det undertiden, at bogtrykkerne indsætter deres logo som garanti og markedsføring af deres officin. Den skik følger alene Ludwig Dietz, som med rette kunne være stolt af sit værk (rectosiden af sidste blad, 1529: R 3r).

Også i bøgernes hoveddel findes illustrationer, om end ret få. Hans Vingaard har særligt udfoldet sin håndværksmæssige kunnen i kalendariet, blad A 2r-C 2r, se figur 2 (jf. Andersen 1983: 25-46). Foruden træsnittene til årets tolv måneder illustreres afsnittet af en årelademand, der viser sammenhængen mellem stjernetegn og menneskets lemmer (blad B 8v), samt hjul til beregning af de såkaldte søndagsbogstaver og gyldental, der var hjælpemidler til fastlæggelsen af kirkeåret (blad C 1r og C 1v). Kalendariet er afgjort bogens visuelt flotteste afsnit, et godt salgsargument og en letforståelig meddelelse også til analfabeter.

Billeder af centrale begivenheder i Jesu liv og kirkens ældste historie indgik i adskillige af periodens trykte andagtsbøger. I korpus findes disse motiver

kun i Thomissøn 1569 (to ved kirkeårets begyndelse, blad 1r og 3r) og Jespersen 1573 (fem billeder som indgange til kirkeårets perioder, side 1, 36, 129, 187 og 244). Billederne har tjent som orienteringspunkter og nok især som støtte for kontemplation. Det sidste har helt klart været formålet med Thomissøns eneste anden illustration, et kors med fem symbolske sten, som forklares i den efterfølgende salme (blad 81r, jf. Lyster 2002, afsnittet »Den danske Psalmebog«; Bach-Nielsen 2015).

På overgangen mellem illustration og typografi står ornamentale rammer. I korpus er de forbeholdt bøgernes første sider, som regel titelsiden (se figur 1, s. 36). De forekommer dog også inde i bogen (Vingaard 1553: C 4v, se s. 40). I hvert fald på titelsiden fungerer de primært som blikfang og signal om veludført boghåndværk. Ludwig Dietz har i sine to salmebøger indflettet en sentens i rammen (se Moe & Akhøj Nielsen 2021b), hhv. »Dorheit macht Arbeit« (’dumhed giver arbejde’) og »Amor omnia vincit« (’kærlighed overvinder alt’). De opbyggelige fyndord kan næppe siges at være kontroversielle. Derimod kan man muligvis se en udenrigspolitisk udmelding i Hans Vingaards ramme omkring salmebogens titel, hvor de tre nordiske våben er indføjjet med en klar markering af rangorden (se figur 5). I perioden var den svenske konge provokeret af, at Christian III brugte de tre kroner i sit våben, og da Frederik II fortsatte denne skik, blev det en årsag til Syvårskrigen (se Bartholdy 2021: 193-215 og Skaftø Jensen 2022: 327). Placeringen af de tre rigsvåben i pynterammen kan da aflæses som Vingaards loyalitetserklæring over for den danske konge – i givet fald en art reklame for den uhyre produktive københavnske bogtrykker, der bl.a. arbejdede for universitetet.

Farvetryk

Titelsiden er gerne oplivet af rød trykfarve, et godt blikfang i den sort-hvide bogverden.

Når de tre kalendarier også er i tofarvet tryk, skyldes det snarest ønsket om at skabe klarhed og overblik i den komplicerede opsætning (se figur 2, s. 39).

Messebøgerne fra 1535 og 1539 udnytter farvetrykket ganske raffineret: Anvisninger på de handlinger, præsten og de øvrige messedeltagere skal udføre, er trykt med rødt, mens de tekster, der skal synges eller fremsiges,

En Ny Psal-

mebog medt flere

Psalmer oc Christeli-

ge oc Aandelige loffang met Col
lecter oc Bønner som icke ere till

forne Prientet i de andre Psalme-

bøger/ vddragne aff den

Hellige scrifte

CHRISTEN PÅ NORSK

Oc met en Euig Kalen-

darium atsk finde naar Ny ten-

dis i huer Maaned met sine taff-

ler til alle Røilige fester Gud

til loff oc ere alle Christne Genniske

til nytte och gavn

København M. D. Liii.

◁ Figur 5. Titelsiden i Vingaard 1553 (blad A 1r). I rammen er det danske våben med de tre løver prominent placeret i rammens øverste del, holdt af to vildmænd, mens skjoldene med de svenske tre kroner og den norske løve er henvist til en mere beskedne plads nederst og støttet af én og samme vildmand. Også i kalenderiets månedsfriser indgår de tre våben sammen med symboler for andre af den danske konges besiddelser, se figur 2 s. 39. Foto: ProQuest for *Tidlige europæiske bøger* og Det Kongelige Bibliotek.

---

er trykt med sort, ligesom henvisninger til disse tekster (se fx Vormordsen 1539: C 4v).¹¹ Jævnside med denne systematiske farvebrug anvendes rødt tryk også til overskrifter, initialer og typografiske ornament, altså til en strukturering af teksten (bl.a. blad A 2v). Det er en glimrende vejledning af bogens adressat, de gejstlige, og en videreførelse af praksis i de katolske liturgiske tryk (se Hankeln 2022: 124).

Typografi

I vekslende grad, men dog karakteristisk for alle værkerne i korpus, anvendes velprøvede typografiske midler til at strukturere teksterne: centrering og større skriftgrad i overskrifter og særligt vigtige passager, samt initial, linjeskifte, blank linje og indrykning ved afsnitbegyndelse. Også ornament i form af små blomster og andre figurer er yndede signaler til læserens orientering (jf. Fleming 2011), ganske som alineategnet ¶ og den pegende hånd, maniculum. Særligt fungerer grupper af typografiske ornament og spidsklummer som markører for afslutning (fx Pedersen 1533: † 4r, jf. Sherman 2011: 71, 73).

Uden egentlig kommunikativ funktion anvender Thomissøn 1569 og Jespersen 1573 vignetter til at udfylde ellers blanke områder (se fx Jespersen 1573: 452). De skaber et harmonisk indtryk af gennemført orden, passende for kongeligt autoriserede bøger.

I de ældste bøger bruges kun fraktur (»gotisk skrift«). Antikva (»latinske bogstaver«) optræder første gang i et rent latinsproget afsnit i Vingaard 1553 (blad 173r-176v), men ikke i latinske passager andre steder i bogen (fx blad

---

11 I Ulricksøn 1535 ophører brugen af rød farve noget før bogens slutning (fra blad E 2v), måske som følge af borgerkrigens vareknaphed (Poulsen 1959: 26).

6r). Først i Thomissøn 1569 og Jespersen 1573 knæsættes det princip, der i de følgende århundreder prægede dansk (og tysk) bogtryk: romansk, især latinsk tekst sættes med antikva, germansk med fraktur (se fx den makaroniske »Pris og ære og dyd ganske meget«, Thomissøn 1569: 17v-19v, jf. diskussionen om skriftarternes paratekstuelle karakter i Rémi 2006: 6). For bøgernes adressat har det selvsagt været nyttigt hurtigt at kunne sondre mellem dansk og latinsk tekst.

Med typografien nærmer vi os bagatelgrænsen for paratekst. Oftest er den kommunikative betydning begrænset til at facilitere adressatens praktiske brug af bogen.

Parateksten i kirkehistorien

Værkerne i korpus spænder over en dramatisk periode i Danmarkshistorien, hvor også rammerne for bogproducenternes kommunikation med brugerne ændrede sig.

Den nye lære, som af sine tilhængere blev kaldt evangelisk eller ligefrem kristelig/kristen, havde sit østdanske centrum i Malmø. I 1529 gennemførte bystyret trods modstand fra ærkebiskoppen i Lund en luthersk inspireret nyordning af det religiøse og sociale liv (jf. Laurensen 1529; Gierow 1979). Det er baggrunden for to af værkerne, gudstjenesteordningen Mortensen 1529 og salmebogen Dietz 1529 (med næsten samme messeordning).

I begge bøger propagerer parateksten centrale lutherske budskaber. Kerneudtrykkene *Guds (hellige) ord*, *den hellige skrift* og *evangelium* (bl.a. Mortensen 1529: dd 3v; Dietz 1529: 1r, 1v-2v) er signaler for den lutherske lære om Bibelen som eneste grundlag for sand kristendom, og bøgernes bibelske fundament demonstreres umisforståeligt med talrige bibelhenviisninger i marginen. At den personligt tilegnede tro er forudsætningen for frelse, meddeles med ord som *tro* og *hjerte* (Mortensen 1529: D 3r; Dietz 1529: 56r-v), og at det i sidste instans er Guds nåde, der redder mennesket fra synd og død, indskærpes (fx Mortensen C 2v; Dietz 1529: 2r). Med denne opfattelse af gudsforholdet mister gejstligheden sin hidtidige afgørende position, og i stedet bliver menigheden et centralt begreb, i datidens formulering *den kristne forsamling* eller *folket* (bl.a. Mortensen 1529: D 2r; Dietz 1529: 1r). Selve valget af dansk som altdominerende sprog i de to bøger markere den

samme høje vurdering af den brede befolkning, og rimeligt nok indgår *dansk* i begge bøgers titel.

For datidens mennesker har denne lære betydet en voldsom ændring af det velkendte fromhedsliv, og når den nye gudstjenesteordning bevarede de gamle latinske navne på messeleddene, kan det tolkes som en beroligende besked om, at der stadig var vidtgående kontinuitet i gudstjenesten. Samtidig var det selvfølgelig praktisk at beholde de velkendte betegnelser, især for de gejstlige, der skulle gennemføre højmessen efter de nye forskrifter.

I årene efter 1529 fortsatte konfessionskampen i Danmark-Norge, efter Frederik I's død i 1533 kompliceret ved politiske stridigheder, der kulminerede i borgerkrigen, Grevens fejde 1534-1536. Fra denne urolige tid stammer to eller tre værker i korpus, Pedersen 1533, Ulricksøn 1535 og muligvis Dietz 1536, hvis præcise udgivelsesdato ikke kendes. Alle tre bøger viderefører traditionen fra 1529, herunder parateksten med dens kommunikation af luthersk lære. Samtidig bringer deres paratekst nyt stof.

Blandt nyhederne i salmebogen fra 1533 er den vigtigste kalendariet, der præsenterer sig som en vejledning i korrekt og hensigtsmæssig adfærd, såvel religiøs som medicinsk-diætetisk. Afsnittet ligger i tråd med Christiern Pedersens folkeopdragende virksomhed i Malmø 1533-1536, hvor hans trykkeri udgav luthersk opbyggelige og teologiske skrifter, danmarks- og verdenshistoriske beretninger, lægebøger og indlæg i de politiske stridigheder til fordel for Christian II.

1533-salmebogen følger nye sange til bestanden fra 1529, alle forsynet med tekstindledninger. To af de nytilkomne udpeges i indledningerne som luthersk omtolkede Mariaviser. Inkorporeringen kan tolkes som åbenhed over for den folkelige tradition, og det samme gælder meddelelsen af alternative versioner af nogle salmetekster. Næsten alle de nye salmer inklusive indledninger genfindes i Dietz 1536, men bragt i en anden orden. Formentlig udnytter begge salmebøger nogenlunde samme korpus af nytilkomne sange, der kan have foreligget som flyveblade og dermed have opnået en vis udbredelse.

Den sidste nyhed i 1533 er kolofonens omtale af redaktionsprincipperne for bogen. Med den træder redaktøren i karakter på en mere eksplicit måde end i de ældre tryks kortfattede og ret vage præsentationer af den redaktionelle indsats.

I sin helhed kan Pedersen 1533 ses som udtryk for konsolideringen af den lutherske bevægelse. Det samme gælder gudstjenesteordningen fra 1535, som gengiver den gamle Malmømesse i kort form og supplerer med andre ritualer: dåb, brudevielse, dødsforberedelse og begravelse. Til de to første bringes Luthers overvejelser – og under hans navn (Ulricksøn 1535: C 2r, C 4v).

Noget mere snævert er sigtet med fortalen i Dietz 1536, hvis formål er at forsvare bogstrykkerens plagiat, 1529-salmebogen, og at få solgt restoplaget ved at knytte et nyt tillæg til den gamle bog. Hermed markerer bogtrykkeren sig som en central person i konfessionaliseringen.

I juli 1536 afsluttedes Grevens fejde med Christians III's sejr over Christian II's sidste støtter. Malmø kapitulerede i april, København i juli. Allerede i september forelå lovgrundlaget for den nye lutherske statskirke, Kirkeordinansen, som bl.a. regulerer gudstjenesten og andre kirkelige handlinger (se *Kirkeordinansen 1537/39* 1989 og Lausten 1989). Hermed sættes bestemte rammer for liturgien, men den konkrete udformning af gudstjenesten er i et vist omfang overladt til gejstligheden, og det var stadig lovligt at praktisere den gamle Malmømesse (jf. Poulsen 1959: 156f; Mogensen 1971: 105).

På den baggrund tog Frands Vormordsen som nyudnævnt biskop i Lund initiativet til en messebog for stiftets gejstlige. Bogens paratekst giver præcis besked om afsender og adressat (Vormordsen 1539: A 1v-2r, X 4r), og det meddeles utvetydigt, at bogen er en embedsskrivelse, som skal efterleves.¹² Fordi bogen er intern gejstlig kommunikation, er parateksten delvist på latin.

Vormordsens hensigt med bogen fremlægges eksplicit i fortalen: Liturgien i stiftet skal ensrettes. Fra først til sidst meddeler parateksten loyalitet over for kongen og kirkeordinansen. Dermed markeres også tilslutningen til den nye samfundsorden i overensstemmelse med Luthers lære, hvis autoritet i sidste instans er Guds ord i Bibelen.

Da Vormordsen skrev sin fortale i november 1538 – og endnu da bogen blev trykt i april 1539 – var indholdet i fuld overensstemmelse med gældende lov. Men den 14/6 trådte en ny udgave af Kirkeordinansen i kraft. Den indeholder skærpede censurbestemmelser, som rammer mes-

---

12 De ældre bøger i korpus var private udgivelser, og derfor har det ikke været vigtigt at oplyse afsenderen eller at præcisere modtageren.

sebogen og statuerer, at kongen bestemmer over statskirken, også i liturgisk henseende.

Vormordsens messebog er den sidste liturgiske bog, der blev trykt i Malmø i reformationstiden. Den københavnske bogtrykker Hans Vingaard overtog markedet og videreførte Malmøtraditionen, for så vidt som han publicerede flere reviderede og forøgede udgaver af Pedersens salmebog. Den første udkom formentlig i midten af 1530'erne, men den ældste bevarede stammer fra 1553 (jf. Andersen 1983). I forhold til 1533 er de markante ændringer i parateksten begrænset til kalendariet. Her har Vingaard udvidet det gamle stof med udførlige forklaringer af kalenderberegningerne, præcise anvisninger til åreladning og for hver måned et billede og et lille digt om de vigtigste arbejdsopgaver og sundhedsforskrifter (se figur 2, side 39). Det er altsammen oplysninger af vital interesse for den brede befolknings dagligliv. Med god grund proklamerer bogens titel kalendariets nytte og gavn for alle kristne mennesker.

Vingaards salmebog fra 1553 blev genoptrykt flere gange i perioden op til udgivelsen af Thomissøns salmebog i 1569. Igennem en generation har bogen altså været en god salgsartikel for den driftige bogtrykker, som formentlig selv har taget initiativet til denne typiske »boghandlersalmebog« (jf. Andersen 1983: 162).

Vingaards salmebøger er ikke ganske lovlige. I et par afsnit med sange og bønner forudsætter bøgerne flere helgendage, end Kirkeordinansen accepterede (Andersen 1983: 113-118, 146-149). Dermed kaster de lys over den brogede tilstand, som fik Frederik II til at gribe ind for at ensrette liturgien i riget. De to yngste bøger i korpus, Thomissøn 1569 og Jespersen 1573, er begge led i denne bestræbelse.

Parateksten i de to bøger meddeler umisforståeligt kongens delagtighed i deres tilblivelse, voldsomt i gradualet, der indledes med kongens åbne brev, men tydeligt også i salmebogens gentagne forsikring om det kongelige privilegium. Hermed sikres bøgernes monopol på hver sit aspekt af gudstjenestelivet. Billederne af majestæten selv og hans våben kommunikerer bøgernes autoritet til hele befolkningen, uanset alfabetiseringsgrad.

Under kongens auspicer fremlægger de to bøger et velordnet kirkeliv, der kommer til udtryk helt ud i den omhyggelige typografiske tilrettelæg-

gelse. De smukt trykte bøger emmer af velgennemtænkt orden, ganske som systemet af verbale paratekstuelle elementer, der indsætter hvert eneste led i hovedteksten på sin rette plads i kirkeåret, samfundslivet og den enkeltes tilværelse. At det altsammen er i overensstemmelse med Guds vilje, siges eksplicit i de fyldige fortaler og adskillige tekstindledninger, der tillige demonstrerer den lutherske statskirkes legitimitet som arvtager af kirkens sande tradition. På et mere jordnært plan garanteres bøgernes teologisk korrekte indhold af redaktørerne, præsten ved Vor Frue Kirke i København Hans Thomissøn og biskoppen over Fyns stift Niels Jespersen.

For Thomissøn, men ikke Jespersen, har det været magtpåliggende at demonstrere lærdom. Som sand renæssancelærd har han indsamlet, registreret og ordnet de danske salmer, han har fremlagt deres historik og forsvaret kontinuiteten i den folkesproglige salmesang fra den gamle kirke til den nye. Åbenlyst har han signaleret sit tilhørsforhold til rigets intellektuelle elite ved at aftrykke et latinsk æredigt – ganske vist anbragt diskret til sidst i bogen, der da også principielt har hele den danske befolkning som sin adressat.

Med de to bøgers regulering af salmesang og gudstjeneste har den lutherske statskirke sikret grundlaget for sin konfessionalisering af befolkningen. For en sen eftertid står bøgerne også som monumenter over Frederik II's generøse kulturpolitik.

Afsluttende bemærkninger

Reformationstidens danske messe- og salmebøger er velkendte kilder til den danske kirkehistorie i en afgørende fase. I de store hymnologiske værker indgår bøgernes salmestof med betydelig vægt, og de er emnet for monografier, særligt Møller 1923 og Widding 1933. Alle bøgerne blev udsendt i faksimile i løbet af det 20. århundrede, og i den forbindelse blev de beskrevet i de ledsagende indledninger og efterskrifter. Dertil kommer adskillige videnskabelige artikler, dels i antologier, dels i tidsskrifter, særligt *Hymnologiske Meddelelser/Hymnologi. Nordisk Tidsskrift*.

I den hidtidige forskning har nogle paratekstuelle elementer, særligt fortalerne og kalenderierne, været studeret grundigt, mens andre har påkaldt sig mindre eller ingen opmærksomhed. Der manglede altså et samlet overblik over udformningen af parateksten i periodens danske bøger inden

for to nært beslægtede genrer, og det var motivet til den undersøgelse, hvis resultater her er fremlagt. Faren ved en sådan undersøgelse er naturligvis, at den drukner i en ophobning af temmelig perspektivløse detaljer, og derfor er det afslutningsvis forsøgt at indsætte parateksten i det kirkehistoriske forløb.

Udover selve inventeringen af de paratekstuelle elementer har undersøgelsen klarlagt, i hvor høj grad parateksten kommunikerer bøgernes teologiske og politiske budskaber. Den har helt givet været et centralt virkemiddel i konfessionaliseringen af den danske befolkning gennem hele perioden, og de skiftende afsendere og deres interesser fremtræder tydeligt: I kamptiden en kreds af religiøse reformatorer, der anonymt kommunikerede deres nyvundne overbevisning; i statskirkens periode dels en privat aktør med økonomiske interesser, dels gejstlige og siden også verdslige myndighedspersoner, der autoritativt trådte frem og meddelte befolkningen retningslinjer for den korrekte – og frelsende – adfærd.

Litteraturliste

- Ammon, Frieder von & Herfried Vögel (red.) 2008. *Die Pluralisierung des Paratextes in der Frühen Neuzeit. Theorie, Formen, Funktionen*. München: LIT Verlag, 2008.
- Andersen, Niels Knud 1972. Efterskrift i *Ludwig Dietz' Salmebog 1536*, udg. af Niels Knud Andersen. København: UJDS · Akademisk Forlag, pp. 5-116.
- Andersen, Niels Knud 1983. »En Ny Psalmebog 1553«, i *En Ny Psalmebog 1553 I-II*. København: Universitets-Jubilæets danske Samfund · Akademisk Forlag, bind II: 7-251.
- Bach-Nielsen, Carsten 2015. »Salmebog, ikonografi og kontrafaktur«, i *Hymnologi. Nordisk Tidsskrift*, bd. 44, nr. 1-2: 5-9.
- Balslev-Clausen, Peter 2004. »Forordene i reformationstidens danske salmebøger«, i *Hymnologiske Meddelelser*, årg. 33, nr. 4: 245-281.
- Bartholdy, Nils G. 2021. *Det danske kongevåben fra Valdemarerne til Frederik VI, Studier i danmarkshistoriens heraldiske spejl*. København: Museum Tusulanum.
- Bjerring-Hansen, Jens & Torben Jelsbak (red.) 2010. *Boghistorie*, Aarhus Universitetsforlag, Århus.
- Bjerring-Hansen, Jens & Torben Jelsbak 2010. »Introduktion«, i Bjerring-Hansen og Jelsbak (red.): 7-40.
- Bostelmann, Annika & Hellmut Braun 2019. »In Sassysher sprake klarer wen tho vorn verduodeschet. Die ältesten niederdeutschen Gesangbücher der Reformation«, i Holze, H., & Skottki, K. (red.): *Verknüpfungen des neuen glaubens. Die rostocker*

- Reformationsgeschichte in ihren translokalen Bezügen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, pp. 153-170.
- Brilkman, Kajsa 2019. »Petrus Johannis Gothus in Rostock und der Konfessionskonflikt im Schwedischen Reich. Kompilation, Übersetzung und Paratext in De Christiano milite (1592)«, i Holze, H., & Skottki, K. (red.): *Verknüpfungen des neuen Glaubens. Die rostocker Reformationsgeschichte in ihren translokalen Bezügen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, pp. 391-408.
- Dahlerup, Pil 2022. »Renæssancepønitense«, i Marita Akhøj Nielsen, Simon Skovgaard Boeck & Bjarke Moe (red.): *Musik og sprog i reformationstidens danske salmesang*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, pp. 279-318.
- Dal, Erik 1997. »Efterskrift«, i *Hans Thomissøns Salmebog. 3. facsimileudgave*, Herning: Samfundet Dansk Kirkesang · Poul Kristensen.
- Dal, Erik & S.H. Poulsen 1959. »Boglige Oplysninger«, i *Danske messebøger fra reformationstiden. Udgivet i facsimile*. København: Universitets-Jubilæets danske Samfund · J.H. Schultz, pp. 151-157.
- Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683*, udg. af Høger Fr. Rørdam 1883-1889. 3 bd. København: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.
- Day, Matthew 2011. »'Intended to Offenders': the running titles of early modern books«, i Smith & Wilson 2011, pp. 34-47.
- Dietz, Ludwig 1529. *Een ny handbog med Psalmer oc aandelige lofsange*. Rostock: Ludwig Dietz. salmer.dsl.dk/dietz-salmebog-1529.
- Dietz, Ludwig 1536. *Nogle nye Psalmer oc Lofsange*. Rostock: Ludwig Dietz. salmer.dsl.dk/dietz-salmebog-1529.
- Fleming, Juliet 2011. »Changed opinion as to flowers«, i Smith & Wilson 2011: 48-64.
- Geert Andersen, Merete 1976. »Kalendarierne i vore ældste danske salmebøger«, i *Hymnologiske Meddelelser*, årg. 5, pp. 101-127.
- Genette, Gérard 1987. »Paratekster«, i Bjerring-Hansen og Jelsbak (red.) 2010: 91-107 (»Introduction«, i *Seuils* 1987: 7-20, oversat af Rolf Reitan).
- Gierow, Krister 1979. *Studier kring Malmø-bogen*. Malmö: Allhem.
- Hankeln, Roman 2022. »Overgangen: fire liturgiske kilder i Danmark-Norge 1519-1573«, i Marita Akhøj Nielsen, Simon Skovgaard Boeck & Bjarke Moe (red.): *Sprog og musik i reformationstidens danske salmesang*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, pp. 117-143.
- Horstbøll, Henrik 1999. *Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840*, København: Det Kongelige Bibliotek · Museum Tusulanum.
- Jespersen, Niels 1573. *GRADVAL. En Almindelig Sangbog*. København: Lorentz Benedicht. salmer.dsl.dk/jespersen_1573.
- Kirkeordinansen 1537/39* 1989. *Kirkeordinansen 1537/39, Det danske Udkast til Kirkeordinansen (1537), Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norwegiæ et*

- Ducatum Sleswicensis Holtsatiæ etc. (1537), Den danske Kirkeordinans (1539)*. Udg. med indledning og noter af Martin Schwarz Lausten. København: Akademisk Forlag.
- Laurensen, Peder 1529. *[O]rsagen oc enn [re]tt forclaring paa then ny Reformats/ ordinerung oc skick om messzen/ predicken oc anden rett Gudts tienneste oc christelig dyrckelse som begyndt och giort er vdi then Christelige Stadt Malmø Anno Domini MDxxix*. Malmø: Oluf Ulricksøn. Genudgivet som *Malmø-bogen. Facsimile*. Malmö: Allhem, 1979.
- Lausten, Martin Schwarz 1989. Indledning og noter i *Kirkeordinansen 1537/39*.
- Lyster, Jens 2002. »Hans Thomissøn«, på *Arkiv for Dansk Litteratur*, adl.dk/solr_documents/thomissoen-p.
- Lyster, Jens 2017. »Salmer og andagtslitteratur 1517-1700«, i Niels Henrik Gregersen og Carsten Bach-Nielsen (red.), *Reformationen i dansk kirke og kultur*, bd. 1. Odense: Syddansk Universitetsforlag, pp. 269-305.
- McGann, Jerome 1991. »Tekster og tekstualiteter«, i Bjerring-Hansen og Jelsbak (red.) 2010, pp. 109-26 (kapitel 1 i *The Textual Condition* 1991, oversat af Morten Visby).
- Moe, Bjarke 2020. »Salmer som sanglige udtryk. Når tekst og toner forenes i gensidig afhængighed«, i *Tidsskriftet SANG*, årg. 1, nr. 1, pp. 18-31.
- Moe, Bjarke 2021. »Galopader af stavelser«. Musikalske virkemidler bag integrationen af tekst og toner i reformationstidens danske salmesang«, i Jens Bjerring-Hansen, Simon Skovgaard Boeck og Eva Skafte Jensen (red.): *Nogle betænkninger om dansk sprog og litteratur. Festskrift til Marita Akhøj Nielsen*. København: Universitets-Jubilæets danske Samfund, pp. 463-485.
- Moe, Bjarke & Marita Akhøj Nielsen 2021a. »Om Claus Mortensens messebog 1529«, værkindledning, salmer.dsl.dk/research/2introductions/claus-mortensen-messe-1529_int_da.html.
- Moe, Bjarke & Marita Akhøj Nielsen 2021b. »Om Ludwig Dietz' Salmebog 1529/1536«, værkindledning, salmer.dsl.dk/research/2introductions/dietz-salmebog-1529_int_da.html.
- Moe, Bjarke & Marita Akhøj Nielsen 2021c. »Om Malmøsalmebogen 1533«, værkindledning, salmer.dsl.dk/research/2introductions/malmoe-salmebog_int_da.html.
- Moe, Bjarke & Marita Akhøj Nielsen 2021d. »Om Oluf Ulricksøns messebog 1535«, værkindledning, salmer.dsl.dk/research/2introductions/oluf-ulriksen-messe-1535_int_da.html.
- Moe, Bjarke & Marita Akhøj Nielsen 2021e. »Om Frands Vormordsens messebog 1539«, værkindledning, salmer.dsl.dk/research/2introductions/oluf-ulriksen-messehaandbog-1539_int_da.html.
- Moe, Bjarke & Marita Akhøj Nielsen 2021f. »Om Hans Vingaards En Ny Psalmebog 1553«, værkindledning, salmer.dsl.dk/research/2introductions/vingaard_1553_int_da.html.

- Moe, Bjarke & Marita Akhøj Nielsen 2021g. »Om Hans Thomissøns Den danske Psalmebog 1569«, værkindledning, salmer.dsl.dk/research/2/introductions/thomissoen_1569_int_da.html.
- Moe, Bjarke & Marita Akhøj Nielsen 2021h. Om Niels Jespersens Graduale 1573«, værkindledning, salmer.dsl.dk/research/2/introductions/jespersen_1573_int_da.html.
- Mogensen, Kaj 1971. »Messen i Hans Thomissøns salmebog«, i *Kirkehistoriske Samlinger*, 1971, pp. 100-129.
- Mogensen, Kaj 1973. »Malmømessen«, i Carl-August Andrén (red.), *Reformationen i Norden. Kontinuitet och förnyelse*. Lund: Nordiskt institut för kyrkohistorisk forskning · Gleerup, pp. 193-216.
- Mortensen, Claus 1529. *Thet cristelige mesßeembedhe*. Malmø: Oluf Ulrickson. salmer.dsl.dk/claus-mortensen-messe-1529.
- Møller, Niels 1923. *Salmesprog og Salmetyper. En psykologisk Undersøgelse af Reformationsaarhundredets danske Menighedssang til og med Hans Thomissøns Salmebog*. København: M.P. Madsen.
- Nielsen, Lauritz 1923. *Boghistoriske Studier til Dansk Bibliografi 1550-1600*. København: Forening for Boghaandværk.
- Pedersen, Christiern 1533. [Malmøsalmebogen]. Malmø: Joh. Hoochstraten. salmer.dsl.dk/malmoe-salmebog.
- Petersen, Nils Holger 2019. »Continuity and Change: The Official Danish Lutheran Gradual of Niels Jespersen (1573)«, i David Burn, et al. (red.), *Music and Theology in the European Reformations*. Turnhout: Brepols Publishers, pp. 399-412.
- Poulsen, S.H. 1959. »Reformationstidens danske Liturgi«, i *Danske messeboøger fra reformationstiden. Udgivet i facsimile*. København: Universitets-Jubilæets danske Samfund · J.H. Schultz, pp. 3-131.
- Rémi, Cornelia 2006. [Kollokvieresumé af] »Die Pluralisierung des Paratextes. Formen, Funktionen und Theorie eines Phänomens frühneuzeitlicher Kommunikation. Tagung, organisiert von Projekt B3 im SFB 573 'Pluralisierung und Autorität in der Frühen Neuzeit' (Herfried Vögel, Frieder von Ammon) München, 5. bis 8. April 2006.« AHF-Information Nr. 079 vom 01.06.2006.
- Sherman, William H. 2011. »The beginning of 'The End': terminal paratext and the birth of print culture«, i Smith & Wilson 2011b, pp. 65-89.
- Skafte Jensen, Minna 2022. »Salmeparafraser og national propaganda. To latinske digte af Hans Jørgensen Sadolin (1528-1600)«, i Marita Akhøj Nielsen, Simon Skovgaard Boeck & Bjarke Moe (red.): *Sprog og musik i reformationstidens danske salmesang*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, pp. 319-340.
- Smith, Helen 2011. »'Imprinted by Simeon such a signe': reading early moderne imprints«, i Smith & Wilson 2011b, pp. 17-33.
- Smith, Helen & Louise Wilson 2011a. »Introduction«, i Smith & Wilson 2011b, pp. 1-14.
- Smith, Helen & Louise Wilson (red.) 2011b. *Renaissance Paratexts*. Cambridge: Cambridge University Press. Genoptryk 2014.

- Sørensen, Søren 1969. *Kirkens liturgi. En fremstilling med særlig henblik på den liturgiske musik og med forslag til salmevalg for hele kirkeåret*. 2. reviderede udgave. København: Wilhelm Hansen.
- Thomisson, Hans 1569. *Den danske Psalmebog*. København: Lorentz Benedicht. salmer.dsl.dk/thomissoen_1569.
- Ulrickson, Oluf 1535. *Een handbog som inde holler det hellige Euangeliske Messe embede*. Malmø: Oluf Ulrickson. salmer.dsl.dk/oluf-ulriksen-messe-1535.
- Vingaard, Hans 1553. *En Ny Psalmebog*. København: Hans Vingaard. salmer.dsl.dk/vingaard_1553.
- Vormordsen, Frans 1539. *Handbog Om den rette Euangeliske Messe*. Malmø: Oluf Ulrickson. salmer.dsl.dk/oluf-ulriksen-messehaandbog-1539.
- Weber, Kajsja 2021. »Buch und Konfessionskonflikt. Übersetzung, Kompilation und Paratext in Petrus Johannis Gothus' *Sköna och märklige skriftens sentenser* (1597)«, i Otfried Czaika & Wolfgang Undorf (red.), *Schwedische Buchgeschichte. Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, pp. 111-130.
- Widding, S. 1933. *Dansk Messe, Tide- og Psalmesang 1528-1573*, I-II. København: Levin & Munksgaard.